

Bachelorwerkstuk

Radboud Universiteit Nijmegen

Student: Joop Pauwels
Studentnummer: 4606116
Begeleider: Dr. Dries Lyna
Inleverdatum: 14 augustus 2016

[VREEST NIET, WIJ WETEN WAT GOED VOOR U IS]

Twee bedrijven en hun sociale initiatieven ter verbetering van de positie van de arbeiders 1890 - 1940

Inhoudsopgave

1.0	Inleiding.....	3
2.0	Het opvoeden van de arbeider	9
2.1	Het ideaal van de "Burger"	9
2.2	De schepping van de arbeider	13
3.0	De jonge reus en de oude dwerg.....	17
3.1	Spaarzaamheid.....	17
3.2	Verkorting van de werktijd.....	21
3.3	Zedelijkheid, drankbestrijding en arbeidsdiscipline	24
3.4	Ontspanning en ontwikkeling	25
3.5	Verheffing via vakbonden.....	28
4.0	Conclusie.....	31
	Bibliografie	35

1.0 Inleiding

In april 1904 ontstond er een conflict bij de firma Van Puijenbroek uit Goirle. Dit conflict liep uit op een werkstaking en een uitsluiting. De vakvereniging probeerde al enige tijd om hogere lonen voor de werknemers te krijgen. De vakbond vergeleek de lonen van Van Puijenbroek met de lonen van andere bedrijven in Goirle en in andere plaatsen in de regio en kwam tot de conclusie dat Van Puijenbroek veel minder betaalde. Van Puijenbroek gaf niet toe aan de bond. Hij weigerde loonsverhoging te geven en ontsloeg daarbovenop nog zeven arbeiders, een actie die ervoor zorgde dat de spanning onder de andere werknemers alleen maar sterk toenam. Nadat er meerdere besprekingen met de vakbond hadden plaatsgevonden, was de directie van Van Puijenbroek bereid het ontslag van de arbeiders in te trekken mits de eis tot loonsverhoging kwam te vervallen. De leden van de vakbond gingen hiermee niet akkoord en legden het werk neer. Dit betrof 58 van de ongeveer 125 arbeiders. De dag erna werd de hele fabriek stilgezet. Er kwam uit het hele land en zelfs uit België financiële steun voor de arbeiders binnen. Het Nederlandse Rooms-Katholieke Textielarbeiderssecretariaat oordeelde echter dat de firma Van Puijenbroek oprecht had gehandeld en plaatste zich daarom niet achter de actie. Daardoor kreeg deze actie het karakter van een wilde staking. Hierdoor ontstond in de Nieuwe Tilburgse Courant een hele polemiek over het wel of niet steunen van de arbeiders en tussen het Textielarbeiderssecretariaat waarin men elkaar van onoprechtheid beschuldigde.

Op 31 mei 1904 verscheen er in de kranten een open brief van ene Jan van Besouw aan H. van Puijenbroek, de directeur van de firma Van Puijenbroek. Deze brief werd ook afzonderlijk in druk verspreid. Jan van Besouw werd er door Van Puijenbroek herhaaldelijk van beschuldigd *“den ophitser achter de schermen”* te zijn, iets dat Van Besouw met klem ontkende.¹ Van Besouw schreef dat hij *“met nauwkeurige zorg”* heeft vermeden elke vakbondsvergadering bij te wonen die aan de staking is voorafgegaan. Ook gaf hij aan dat hij *“aan Bestuursleden der Vakvereniging in [zijn] fabriek herhaaldelijk het ontijdige der beweging voorgehouden [heeft]”*. Hij gaf verder in zijn open brief aan dat hij de voorzitter telkens opnieuw gewaarschuwd had tegen werkstaking. Op deze manier had hij Van Puijenbroek *“de schande”* en de werklieden van Van Puijenbroek *“de ellende eener, zij het ook voor hen rechtvaardige staking kunnen besparen.”*

¹ Marie-Louise Ten Horn-Van Nispen, *Jan B.M. van Besouw. Een sociaal geïnspireerd ondernemer rond 1900* (Tilburg 1971), 190 – 191.

Jan van Besouw schreef verder in zijn open brief dat hij uitgedaagd door Van Puijenbroek *'midden op het slagveld staat, "maar niet aan Uwe zijde!"*²

Wie is deze Jan van Besouw die zich vol in de openbaarheid middels een ingezonden brief tegen de beschuldigingen van ophitsing verdedigt en tegelijkertijd de directeur van de firma Van Puijenbroek fel van repliek diende?

Jan van Besouw was een katholiek ondernemer uit Goirle, een gemeente onder de rook van Tilburg. Hij runde daar een textielbedrijf en stond bekend om de goede zorg voor zijn arbeiders. Geïnspireerd door de pauselijke encycliek *Rerum Novarum* uit 1891 richtte hij een corporatie met dezelfde naam op, vanuit welke een keur aan sociale activiteiten ter verheffing van zijn arbeiders tot stand kwamen. Het verheffingsideaal bestond al langer en kwam niet uitsluitend voor in katholieke kringen. Behalve katholiek en ondernemer was Jan van Besouw namelijk nog iets. Jan van Besouw was een burger. Hij kwam voort uit de klasse van de burgerij, de bovenlaag van de Nederlandse samenleving zoals die in de negentiende eeuw bestond. En deze burgerklasse bracht een ideaal voort: Het burgerschapsideaal. De lagere klasse; de arbeidersklasse, kon volgens dit ideaal namelijk verheven worden naar een hoger niveau. Het was aan de burgers om ze te helpen dit niveau te bereiken. Dit deed de burgerij door een offensief te openen op de lagere klasse; een beschavingsoffensief. Het doel van dit offensief: Het verheffen van de arbeider.

² Regionaal Archief Tilburg, Tilburg, 1137 Textielfabriek Koninklijke Van Besouw N.V. te Goirle, (1816) 1839-1995, 19 Open brief van Jan B.M. van Besouw aan de firma H. van Puijenbroek, Goirle, 31 mei 1904, 1904.

In de Nederlandse historiografie groeide vooral in de jaren 1990 de wetenschappelijke interesse in het laat 19de-eeuwse burgerschapsideaal om arbeiders te verheffen. Een belangrijk standaardwerk komt echter uit het decennium daarvoor. In het proefschrift *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870 – 1940* bestudeerde de sociologe Ali de Regt het gezinsleven van stedelijk-industriële arbeiders in Nederland. De Regt maakte in deze studie onder andere gebruik van de ‘disciplinerings-theorieën’ die in navolging van de Franse filosoof Michel Foucault³ werden gelanceerd. Dit perspectief stimuleerde haar tot onderzoek naar doelbewuste bemoeiingen van burgerlijke zijde met het gezinsleven.⁴ Een manier waarop de burgerlijke zijde van de Nederlandse samenleving zich bemoeide met het gezinsleven was via de fabrieken. De fabrikanten uit de late negentiende eeuw kwamen veelal uit de burgerlijke klasse en sommige van hen stelden zich ten doel om hun arbeiders volgens het heersende burgerschapsideaal te verheffen. Een Nederlands voorbeeld van een fabriek waar aan arbeidersverheffing werd gedaan is het elektronicaconcern Philips. De Leidse sociologe Annemieke van Drenth introduceerde in haar proefschrift *‘De zorg om het Philipsmeisje. Fabrieksmeisjes in de elektrotechnische industrie in Eindhoven 1900 – 1960’* een nieuw begrip, namelijk de ‘zorgende macht’. Hiermee bedoelde ze dat ‘zorg’ in de recente geschiedenis van de sociale verhoudingen in Eindhoven gezien moet worden in termen van macht. Ze noemde het een machtstype dat niet werkt via (fysieke) dwang en met bevelen, maar door middel van het hoeden en begeleiden van mensen. Deze zorgende macht deed ook weer denken aan een concept van Foucault, namelijk zijn ‘gouvernementality’.⁵ De ‘zorgende macht’ van Philips dwong individuen door bezig te zijn met het innerlijk hun identiteit te ontwikkelen. De zorgende macht vormde zo een aansporing tot het realiseren van een bepaald type individualiteit en daarmee sociabiliteit en leefstijl. Dit type individualiteit werd meer bepaald door de voortdurende confrontatie van het innerlijk met de opvattingen in de ‘buitenwereld’, dan door een vooronderstelde, aangeboren en van nature gegeven hoedanigheid.⁶

³ De disciplinerings-theorieën van Michel Foucault (1926 – 1984) gaan ervan uit dat maatschappelijke instituties menselijk gedrag willen beheersen. Dit noemt Foucault ‘disciplinerings’.

⁴ Ali de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870 – 1940* (Meppel/Amsterdam 1984), 11.

⁵ Governmentality is een term die door Foucault gemunt is en refereert aan de manieren waarop de staat controle uitoefent op haar bevolking. Governmentality creëert ‘dociele lichamen’ die in moderne economische en politieke instituties gebruikt kunnen worden.

⁶ Annemieke van Drenth, *De zorg om het Philipsmeisje. Fabrieksmeisjes in de elektrotechnische industrie in Eindhoven 1900 – 1960* (Zutphen 1991), 216-217.

Een ander concept dat in de historiografie omtrent de sociale initiatieven binnen het laatnegentiende-eeuwse bedrijfsleven wordt gebruikt is de term 'sociale politiek'. Deze term werd geïntroduceerd door Sjef Stoop in zijn proefschrift *'De Sociale Fabriek. Sociale politiek bij Philips Eindhoven, Bayer Leverkusen en Hoogovens IJmuiden'*. Volgens Stoop omvatte de sociale politiek twee belangrijke te onderscheiden elementen: de arbeidspolitiek en de sociale outillage. Met arbeidspolitiek werd het beleid gericht op beheersing van de arbeidsmarkt, het arbeidsproces en de arbeidsverhoudingen bedoeld. Met de sociale outillage bedoelde Stoop de bedrijfsvoorzieningen die gericht waren op de sociale relaties die buiten de materiële bedrijfsgrenzen vielen.⁷ In tegenstelling tot de uit Foucault voorkomende disciplinerings­theorie en het Governmentality-concept dat De Regt en Van Drenth hanteren, is de term sociale politiek van Stoop een stuk neutraler. Het gaat niet uit van dwang of een bepaalde manier van conditioneren en controle maar stelt alleen dat er sociale bedrijfsvoorzieningen aanwezig zijn.

Geconcludeerd kan worden dat het opvoedingsideaal binnen de fabrieken van de late negentiende en vroege twintigste eeuw geanalyseerd kan worden binnen de kaders van verschillende theorieën. De sociologe De Regt maakte in haar werk uit 1984 vooral gebruik van de civilisatietheorie van de Joods-Duitse socioloog Norbert Elias⁸, van de marxistische theorie en van Foucaults' disciplinerings­theorie. Annemieke van Drenth introduceerde in haar dissertatie uit 1991 een nieuw begrip om de sociale geschiedenis van de fabrieksmeisjes van Philips conceptueel te kaderen en noemde dit 'de zorgende macht', een term die ook weer aan een concept van Foucault gelinkt kan worden. Sjef Stoop stelde met zijn 'sociale politiek' de sociale voorzieningen in fabrieken weer een stuk neutraler; ze waren er gewoon, de arbeiders konden er gebruik van maken. De sociaal-antropoloog Don Kalb leunde in zijn proefschrift uit 1995 erg sterk op het historisch materialisme uit de stal van de marxistische geschiedschrijving.⁹ Van Drenth scheidt de economische van de zorgende macht, want

⁷ Sjef Stoop, *De sociale fabriek. Sociale politiek bij Philips Eindhoven, Bayer Leverkusen en Hoogovens IJmuiden* (Utrecht 1992), 17.

⁸ Norbert Elias (1897 – 1990) heeft de Westerse mens vanaf de late middeleeuwen bestudeerd en komt tot de conclusie dat het gedrag van de mens in een bepaalde richting is veranderd. De driften van mensen werden in toenemende mate ingehouden.

⁹ Don Kalb, *Expanding class. Power and everyday politics in industrial communities. North Brabant illustrations, 1850 – 1950* (Utrecht 1995), 13-17.

volgens haar was in het geval van Philips de zorgende macht er om de arbeidster te verheffen. Deze hoedende en volksverheffende geest had de familie Philips vanaf het begin gekenmerkt in relatie met hun personeel.¹⁰

In de laat-negentiende en vroege twintigste eeuw werden er allerlei initiatieven binnen bedrijven genomen om hun arbeiders te verheffen. Om de arbeiders als het ware naar een hoger niveau te tillen. Deze initiatieven werden genomen vanuit een zeker burgerschapsideaal. Bedrijven zetten sociale voorzieningen op om op die manier voor hun arbeiders te 'zorgen', om hun arbeiders op te voeden volgens dat burgerschapsideaal. De arbeidersklasse werd door de klasse van de burgerij gezien een groep die beschaving bijgebracht moest worden.

Voor deze studie wordt ingezoomd op twee bedrijven uit Noord-Brabant die beide bezig zijn geweest met het verheffen van hun arbeiders. Het betreft het grote, maar redelijk jonge bedrijf Philips (opgericht in 1891) uit Eindhoven en het oudere, traditionelere, maar een stuk kleinere textielbedrijf Van Besouw (opgericht rond 1819 als handel in kaatsballen, vanaf 1839 geheel actief als linnenweverij) uit Goirle.¹¹

De onderzoeksvraag die hieruit gedestilleerd wordt en die in deze studie beantwoord tracht te gaan worden luidt:

“Welke impact heeft het algemene burgerschapsideaal over arbeidersverheffing gehad op fabrieken in Noord-Brabant in de periode 1890 – 1940?”

Om deze vraag te kunnen beantwoorden wordt er gebruik gemaakt van literatuurstudie over Philips en literatuurstudie en archiefonderzoek over Van Besouw. Door middel van archiefonderzoek is getracht te achterhalen wat de Goirlese textielfabrikant allemaal heeft ondernomen om zijn arbeiders te verheffen en ten tweede waarom hij dit deed, wat zijn achterliggende motieven waren.

De hoofdvraag is een abstracte vraag dus om deze te kunnen beantwoorden wordt er gebruik gemaakt van een aantal deelvragen. Deze deelvragen zijn verwerkt in de drie hoofdstukken die volgen op deze inleiding. Het eerste hoofdstuk getiteld *“Het opvoeden van de arbeider”*

¹⁰ Van Drenth, *De zorg om het Philipsmeisje*, 218.

¹¹ Ten Horn-Van Nispen, *Van Besouw*, 8-11.

beantwoordt de vraag wat arbeidersverheffing nou precies is, door allereerst te kijken naar het burgerschapsideaal dat sterk leefde onder de hogere klassen in de late negentiende eeuw en de moraal die daaruit voortvloeide. Vervolgens wordt er ingegaan op verschillende manieren waarop de fabrikanten trachtten de arbeiders op te voeden. In het tweede hoofdstuk "*De jonge reus en de oude dwerg*" wordt door middel van literatuurstudie gekeken naar het sociale beleid dat Philips voerde en waarom zij dit zo vormgaven. Ook wordt er gekeken naar Van Besouw door middel van literatuur en archiefmateriaal. Dit wordt gedaan door de twee bedrijven aan de hand van een aantal thema's tegenover elkaar te zetten. Er wordt op die manier gekeken op welke vlakken er overeenkomsten waren en op welke vlakken ze verschilden en waar dit mee te maken had. In het derde hoofdstuk, de conclusie, worden alle zaken op een rijtje gezet en wordt er een poging gedaan de hoofdvraag te beantwoorden.

2.0 Het opvoeden van de arbeider

In dit hoofdstuk wordt eerst het burgerschapsideaal zoals dat heerste in de negentiende eeuw geschetst. Wat was de burgercultuur eigenlijk en wat was het burgerschapsideaal dat daaruit voortkwam? Verder wordt er in dit hoofdstuk stilgestaan bij het verheffen van de arbeiders in de fabrieken. Welke problemen kwamen de fabrikanten tegen binnen hun arbeiderscorps en welke methodes gebruikten ze om hun personeel volgens het burgerschapsideaal op te voeden?

2.1 Het ideaal van de “Burger”

De negentiende eeuw wordt ook wel vaak de ‘eeuw van de burger’ genoemd. De burgerij was de dominante factor in de samenleving wat betreft cultuur. Het zette de toon voor de rest van de samenleving. De negentiende-eeuwse samenleving kan getypeerd worden als ‘een deugdzame natie’. De burgerij wilde hun deugden overbrengen op het lagere volk, de ‘vrijverklaarde armenklasse’. De burgerlijke opvoeders gingen het zeker niet alleen om het bijbrengen van kennis en vaardigheden. Het ging ze vooral om het zich eigen maken en anderen bijbrengen van christelijke en burgerlijke deugden als orde, netheid, zindelijkheid en gehoorzaamheid aan gezag. Zaken die hierin hun plaats vonden waren het volksonderwijs, de godsdienst en de officiële armenzorg. Dit was echter niet genoeg. De opvoeding moest de hele samenleving doordringen waarbij de hogere bevolkingslagen – de burgers – een voortrekkersrol zouden vervullen. De armenklasse moest zo opgevoed worden dat ‘zij hare vrijheid niet misbruikt, maar gebruikt tot het verkrijgen van menselijker beschaving’.¹²

Op de burgercultuur en het ideaal van de burger is lastig grip te krijgen, Bank en Van Buuren verwijzen met het bijvoeglijk naamwoord ‘burgerlijke’ binnen de context die zij gebruiken naar een maatschappelijke dimensie en niet naar een artistieke. Hier wordt het begrip ‘burger’ gebruikt om te verwijzen naar de klasse van de burgerij. Het is namelijk als klasse dat de burgerij op allerlei manieren in de op dat moment bestaande maatschappij consequenties aan haar dominante plaats kon verbinden: van het burgerlijk mecenaat tot en met de benaming van de hogere burgerschool voor een moderne vorm van onderwijs, in de betekenis van het opkomende liberalisme en in het helpen bevorderen van de wetenschap.¹³

¹² Léon Deben, *Van onderkomen tot woning. Een studie over woonbeschaving in Nederland 1850 – 1969* (Utrecht 1988), 22.

¹³ Jan Bank en Maarten van Buren, *1900. Hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag 2000), 8-11.

En in de op dat moment opkomende industrie. In deze studie zal het begrip 'burger' op dezelfde manier gebruikt worden, binnen een maatschappelijke dimensie, specifiek het ideaal van burgerschap zoals dat toegepast werd in de Nederlandse fabrieken in de periode 1890 – 1940.

Een begrip dat nauw verbonden is met het burgerschapsideaal is 'beschaving'. In de negentiende eeuw duidde beschaving niet meer alleen de activiteit van het beschaven aan, maar ook een toestand of peil daarvan. 'Beschaving' omschreef ook, zoals de geschiedkundigen Remieg Aerts en Wessel Krul het zeggen, in de negentiende eeuw een proces van vorming, opvoeding, onderwijs en verbetering. Ook omschreef 'beschaving' het door die zaken bereikte niveau, met betrekking tot (sociaal) gedrag (onder andere beheersing, wellevendheid, goede manieren en verfijning), kennis, kunstvaardigheid, zedelijkheid en godsdienstigheid. Het doel en het ideaal van beschaving was 'humaniteit, een harmonieuze verwezenlijking van de vermogens die in elk mens sluimerend aanwezig waren.'¹⁴

De aanduiding 'beschaafd' had betrekking op mensen die een bepaald niveau van voortgezet onderwijs, van plek op de maatschappelijke ladder en een conventioneel bestand van kennis en kunst deelden. Op degenen die deze conventies eigen wilden maken. In de negentiende eeuw betekende 'beschaving' eigenlijk altijd het steeds preutser worden van smaak en zedelijkheid, een toegenomen afstand tot spontane emoties. In deze ontwikkeling plaatste men, niet altijd zonder een zekere tweeslachtigheid, de distinctie tussen de standen, de zogenaamde 'beschaafden' en 'onbeschaafden', en tussen de contemporaine tijd en vorige eeuwen. Een tijd waarin de samenleving meer homogeen en naïever scheen te zijn. De negentiende-eeuwers onderscheidden drie verschillende klassen. Je had de 'beschaafde stand', de onderkant van de beschaafde stand was de 'fatsoenlijke stand', deze stand vertegenwoordigde over het algemeen een meer bescheiden niveau van ontwikkeling, goede vormen en ambities. Deze fatsoenlijke stand onderscheidde zich weer in scholingsniveau, hoogte van interesses en omgangsvormen essentieel van de 'ruwe' of 'onbeschaafde volksklasse', 'de onbeschaafde menigte' of, eenvoudigweg, de 'volksklasse'. Deze 'volksklasse' was wel onderdeel van een in bredere zin 'beschaafde natie', maar binnen de

¹⁴ Remieg Aerts en Wessel Krul, 'Van hoge beschaving naar brede cultuur, 1780-1940 in: P. den Boer (red.), *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* (Amsterdam 2001), 215-216.

nationale verhoudingen vormde zij het *object* van beschavingsarbeid van goedbedoelende 'volksvrienden'.¹⁵

Vanuit de burgercultuur werden pogingen ondernomen om deze onbeschaafde menigte, deze volksklasse te beschaven.

Een voorbeeld van dit 'beschavingsoffensief' is de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Deze vereniging is weliswaar opgericht in 1784 in Edam door de doopsgezinde predikant Jan Nieuwenhuijzen (1724 – 1806) maar speelde in de negentiende eeuw ook nog een belangrijke rol in het uitvoeren van het beschavingsoffensief.¹⁶ Het ideaal van deze organisatie was de samenleving "*deugdzamer en beschaafder te maken, en daarmee leefbaarder voor allen.*"¹⁷ Het Nut was de eerste niet-kerkelijke organisatie die voortkwam uit de burgerij en stelde zich onder andere tot doel het opvoeden van -en met name ook tot- staatsburgers. De natie werd vergeleken met een groot gezin, waarin iedereen als burgers thuishoorde en waarin iedereen zich passend naar hun stand diende te gedragen. Het beschavingsoffensief, waar het Nut een voortvloeiende uit was, was niet alleen gericht op de wereld van buiten, maar betekende ook een roeping voor de mensen die het ideaal van de deugdzzaamheid droegen.¹⁸ Toen in het laatste kwart van de negentiende eeuw de sociale kwestie een steeds grotere rol begon te spelen in het industrialiserende Nederland, had het Nut niet veel antwoord op de vraagstukken die deze nieuwe tijd met zich mee bracht. Dat betekent echter niet dat het optreden van het Nut maar van geringe betekenis is geweest. Wellicht heeft het beschavingsoffensief Jan met de pet maar nauwelijks bereikt, echter, voor een niet onaanzienlijk deel was dat offensief gericht geweest op de middenklasse zelf. Zij vond er een kader in hoe zich te gedragen. Alle activiteiten van het Nut konden gezien worden als een duurzame cursus over hoe het eigenlijk hoorde.¹⁹ "Het" hoorde volgens het Nut vooral deugdzzaam te zijn. Huiselijk geluk was de basis voor een deugdzame en welvarende nationale samenleving. Daardoor werd in de voorlichtingspublicaties van het Nut huiselijkheid ook telkens aanprezen. Alles wat aan burgerlijke deugden te bedenken viel werd daardoor

¹⁵ Aerts en Krul, 'Van hoge beschaving naar brede cultuur', 217 – 218.

¹⁶ <http://www.nutalgemeen.nl/over-t-nut/historie> geraadpleegd: 10-08-2016.

¹⁷ Bernard Kruithof, 'Godsvrucht en goede zeden bevorderen. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen' in: Bakker, N., Dekker, R., en Janssens A., (red.), *Tot burgerschap en deugd: Volksoopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum 2006), 69.

¹⁸ Kruithof, 'Godsvrucht en goede zeden', 72-73.

¹⁹ *Ibidem*, 78.

bevorderd, denk hierbij aan zaken als braafheid, eerlijkheid, oppassendheid in het werk, matigheid en zuinigheid.²⁰

Zoals beschreven in dit hoofdstuk ontstond er onder andere door een organisatie als de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in het laatste kwart van de negentiende eeuw een bepaald beeld van hoe een beschaafd mens zich hoorde te gedragen. Daartegenover stond vanzelfsprekend hoe een persoon zich niet hoort te gedragen. De in deze tijd in Nederland opkomende arbeidersklasse werd door de burgerij gezien als een klasse die niet noodzakelijk weet hoe het hoort. Particuliere initiatieven zoals het Nut lukte het vaak niet om deze groep te verheffen naar het door hen gewenste niveau van beschaving.²¹ Op het einde van de negentiende eeuw begon een bepaalde groep binnen deze burgerij zich te bemoeien met het leven van de arbeiders en deed dit niet altijd onverdienstelijk, de groep die hiermee bedoeld wordt is de groep van de werkgevers, of specifieker gezegd: de fabrikanten.

²⁰ Ibidem, 74.

²¹ Ibidem, 78-79.

2.2 De schepping van de arbeider

Met de opkomst van de industrialisatie en het veranderende werkveld dat daarbij hoorde, werd er van de arbeiders verwacht dat ze hun traditionele manier van leven op zouden geven. De werkmethodes, het werkritme en de arbeidsverhoudingen veranderden. Tot gewelddadig verzet tegen de invoering van machines kwam het niet, maar er was wel degelijk weerstand tegen fabrieksarbeid. Deze uitte zich echter vooral in de moeite die de fabrikanten moesten doen om het personeel de tucht en regelmaat van het fabrieksleven gewoon te maken.²²

Met zogenaamde fabrieksreglementen probeerden fabrikanten de arbeiders in het gareel te houden. Deze lijst met regels wilde arbeiders dwingen tot regelmatig werken, ordelijk gedrag in de fabriek, voorzichtig zijn in de omgang met machines en werktuigen en zorg voor het product. Enerzijds stonden er verboden en geboden in de reglementen die per fabriek varieerden maar anderzijds ook regels die voor bijna alle bedrijven golden. Zo stond in de reglementen van strohulzenfabrikant J.B.C. Caron uit Eindhoven dat een arbeider of arbeidster onmiddellijk werd ontslagen als ze zich *“vergrijpen tegen godsdienst en goede zeden, zich schuldig maakt aan ongehoorzaamheid, dienstweigering, dronkenschap of ander wangedrag.”*²³ Ook konden arbeiders bij Caron een boete van 5 cent krijgen als *“de arbeider/arbeidster, zonder verlof niet op den bepaalden tijd op het werk aanwezig is.”* Arbeiders en arbeiders konden boetes van 25 cent krijgen voor het *“medebrengen brandend rookmateriaal of het rooken binnen de poort der fabriek, het in de fabriek medebrengen of drinken van bier of andere alcoholhoudende dranken, het vernielen van grondstoffen en het gedurende den werktijd lezen van couranten of boeken of zich met iets anders dan zijn/haar werk bezighouden.”*²⁴

Een belangrijk onderdeel van deze reglementen was het bestraffen van drankgebruik. Rond 1900 was het drankgebruik onder arbeiders groot. Een gewoonte die nauw samenhang met het veelvuldig drankgebruik was het zogenaamde ‘maandag houden’. Door buitensporig drinkgelag op zondag kwamen arbeiders op maandag pas laat of zelfs helemaal niet werken. Als ze er dan al waren, werkten ze vaak traag en gingen ze vroeg weer weg.²⁵ Om dit terug te dringen, zetten veel fabrikanten een strenge boete op het drinken tijdens het werk, zoals in het

²² De Regt, *Arbeidersgezinnen*, 26.

²³ Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, Eindhoven, 15242 Nederlandsche Stoomstroohulzenfabriek J.B.C. Caron, Eindhoven, 1885-1976, 291 Fabrieksreglementen, z.j.

²⁴ Ibidem.

²⁵ De Regt, *Arbeidersgezinnen*, 28.

bovenstaande voorbeeld van Caron aangegeven. Dit 'maandag houden' kwam voort uit de gewoonte van vooral ambachts- en handwerkslieden die in kleine bedrijven werkten om na hun zondagsbacchanaal 's maandags pas laat of niet aan het werk te gaan. Fabrieksarbeiders probeerden dit gebruikt voort te zetten. Fabrikanten wilden dit gebruik terugdringen omdat het werken met machines het noodzakelijk maakte dat arbeiders gezette tijden aanhielden. Vooral daar waar de handelingen van verschillende arbeiders op elkaar waren afgestemd, hield de afwezigheid van enkelen het hele productieproces op. In de meeste fabrieken werd met het maandag houden dan ook snel korte metten gemaakt. Als arbeiders 's maandags niet op tijd kwamen, werden ze voor een uur, een ochtend of een hele dag zonder loon naar huis gestuurd. Kwam dit bij een arbeider vaker voor, dan volgde ontslag.²⁶ Volgens Annemieke van Drenth is dit maandag houden een van de redenen waarom vrouwelijke arbeidskrachten in deze tijd op de arbeidsmarkt kwamen. Ze boden een stabiel arbeidsgedrag. Ze toonden een betere werkhouding dan mannen, produceerden beter en rookten en dronken niet. Daardoor was voor hen het traditionele maandag houden overbodig; doordat ze ook niet meer hoefden te verdienen dan mannen, maakte dit hen voor de fabrikanten aantrekkelijk om in dienst te nemen.²⁷

Een andere manier van het opvoeden of beter gezegd het *disciplineren*, zoals De Regt het noemt, van alle groepen die ingelijfd werden in de industriële arbeidersklasse was het aanleren van een 'tijdsdiscipline'.²⁸ Deze tijdsdiscipline verschilde op belangrijke punten van de tijdsstructurering waaraan zij gewend waren. Deze verandering werd in meer algemene termen beschreven als een verschuiving van '*task-orientation*' naar '*time-orientation*'. Dat wil zeggen dat er een verschuiving plaatsvond van een arbeidsritme dat in hoge mate bepaald werd door de aard van het werk naar een arbeidsritme dat bepaald werd door de klok. Van een focus op het afkrijgen van een bepaalde taak naar het werken op vaste tijden. Waar landarbeiders en boeren in de landbouw weliswaar ook lange dagen maakten, bewogen hun werktijden ook mee met de seizoenen en de weersomstandigheden. In de fabriek was hier allemaal geen sprake meer van. Het liet de arbeiders nauwelijks enige vrijheid om hun tijd zelf in te delen. Seizoenschommelingen kenden de meeste bedrijven niet meer en toen rond 1850

²⁶ De Regt, *Arbeidersgezinnen*, 28.

²⁷ Van Drenth, *De zorg om het Philipsmeisje*, 57.

²⁸ De Regt, *Arbeidersgezinnen*, 26.

de gasverlichting werd ingevoerd, eindigde ook het verschil in werktijden tussen zomer en winter. De tijdsdiscipline werd, naarmate het fabriekssysteem zich verder ontwikkelde steeds belangrijker en werd ook steeds strakker aangehouden. De Regt gebruikt het voorbeeld van de Twentse textiel fabrieken waar omstreeks 1890 de regels steeds strenger werden en derhalve de boetes voor te laat komen ook steeds hoger kwamen te liggen: Waar een arbeider voorheen pas na tien minuten te laat komen een boete moest betalen, moest hij voortaan precies op tijd komen om geen boete te krijgen. Bij de ingang van fabrieken rezen toegangspoorten op om de controle op de aanvangstijden gemakkelijker te maken. Ook werden andere vrijheden die de arbeiders voorheen hadden nu afgepakt. Zo kregen rooms-katholieke arbeiders niet langer nog vrij op katholieke feestdagen, het eerder naar huis mogen van getrouwde vrouwen hield op en er kwam steeds meer beperking op het vrij nemen op marktdagen.²⁹

De toegenomen en scherpere controle op de tijdsindeling van de arbeiders was onderdeel van een rationaliseringsproces dat rond de eeuwwisseling in Nederland en andere industriële samenlevingen in hoog tempo werd ingevoerd. Andere voorbeelden van dit proces waren de invoering van nieuwe loonstelsels gebaseerd op prestatie en arbeidssplitsing.

Zelfs arbeiders die al generaties lang gewend waren aan het ritme van de fabriek hadden moeite met veranderingen in het werk. Rationalisering had significante gevolgen voor wat nu de 'kwaliteit van de arbeid' wordt genoemd. Er werd een grotere nauwkeurigheid, concentratie en voorzichtigheid geëist in het omgaan met steeds gecompliceerdere machines. Het werken in grote bedrijven zorgde bovendien voor een grote mate van afhankelijkheid tussen verschillende arbeiders, terwijl tegelijkertijd de afstemming van het werk op elkaar een grote arbeidsdiscipline van elke individuele arbeider vroeg. Dit roept de vraag op of deze veranderende arbeidseisen een 'degradatie' van het werk betekenden en tot vervreemding, afstomping en verlies van vakbekwaamheid leidden, of dat ze juist om een hoger opleidingspeil en meer vaardigheden vroegen. Ook rond de eeuwwisseling hield deze vraag de gemoederen al bezig. Uit de conclusie van een onderzoek uit 1911 bij meer dan 200 bedrijven blijkt dat van een complete 'ontscholing' van de arbeiders geen sprake was, maar dat de percentages geschoolde, geoefende en ongeschoolde arbeiders wel sterk verschilden per industrievorm.³⁰

²⁹ Ibidem, 28-29.

³⁰ Ibidem, 30.

Fabrieksreglementen en het aanleren van tijdsdiscipline zijn voorbeelden van manier waarop fabrikanten probeerden hun arbeiders in het gareel te krijgen. Door middel van de reglementen kon het drankgebruik bestraft en daardoor beperkt worden. Vanuit het burgerschapsideaal moest de arbeider immers 'deugdzamer' gaan leven. We zagen bij de bespreking van de Maatschappij van het Nut van het Algemeen al dat 'deugdzaamheid' onder andere bestond uit kwaliteiten zoals braafheid, eerlijkheid, oppassendheid in het werk, matigheid en zuinigheid. Dit zijn niet alleen kwaliteiten die het Nut belangrijk vond, zo zegt Kruithof dat het Nut alles dat aan burgerlijke deugden te bedenken viel wilde bevorderen.³¹ Ook moest de lagere klasse hun gedrag en emoties meer leren te beheersen. Middels een 'burgerlijk beschavingsoffensief' werd geprobeerd luiheid, slordigheid, spilzucht, drankzucht, snoeplust, onzedelijkheid en een onregelmatig leven om te zetten in deugden als netheid, arbeidzaamheid, soberheid, zuinigheid en een geregeld en gedisciplineerd leven.³²

Manieren waarop fabrikanten dat deden waren door middel van dwang via reglementen en tijdsdiscipline. Dit waren echter niet de enige middelen die de fabrieksbazen gebruikten om hun arbeiders te verheffen volgens het burgerlijk ideaal. In het volgende hoofdstuk zullen meerdere manieren waarop fabrikanten dit deden aan bod komen. Door middel van het tegenover elkaar zetten van het grote Philips en het kleine Van Besouw wordt er besproken wat beide ondernemingen zoal deden om hun arbeiders naar burgerlijke normen te beschaven.

³¹ Kruithof, 'Godsvrucht en goede zeden', 74.

³² Ali de Regt, 'Opvoeding van arbeiderskinderen' in: Bakker, N., Dekker, R., en Janssens A., (red.), *Tot burgerschap en deugd: Volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum 2006), 163.

3.0 De jonge reus en de oude dwerg

In dit hoofdstuk worden de twee bedrijven Philips en Van Besouw aan de hand van verschillende thema's tegenover elkaar gezet. Dit zijn thema's die vanuit het burgerschapsideaal in de fabrieken geïmplementeerd werden om de arbeiders te verheffen. De thema's die aan bod komen zijn 'spaarzaamheid', 'verkorting van de werktijd', 'zedelijkheid, drankbestrijding en arbeidsdiscipline', 'ontspanning en ontwikkeling' en 'verheffing via vakbonden'. Per thema worden de twee bedrijven besproken en wordt er een link gemaakt met het verheffen van de arbeider vanuit het ideaal van de burger.

3.1 Spaarzaamheid

Op 22 november 1895 richtte Jan van Besouw een spaarkas voor zijn arbeiders op. Deze spaarkas was een van de instellingen die tot stand kwamen naar voorbeeld van de Franse sociale industrieel Léon Harmel. Een van de problemen die Jan van Besouw constateerde was dat er vaak zorgeloosheid onder de arbeiders heerste. Een ander heikel punt was het sparen voor en door meisjes. Dit beschrijft Van Besouw zelf in 1896 in een kasboek dat ook fungeert als aantekeningenboek:

“§212 Met de meisjes hebben wij veel moeite gehad. De ouders konden het nut der spaarzaamheid van hun dochters niets begrijpen: hun loon is lager en zij hebben niet dezelfde behoeften dan de jongens.”

Van Besouw schrijft verder dat het belangrijk is dat meisjes van jongens af aan de waarde van zuinigheid en spaarzaamheid leren.

In het aantekeningenboek heeft de fabrieksbaas ook beschreven waarom en hoe hij en de zijnen geprobeerd hebben de arbeiders aan het sparen te krijgen:

“Op manieren zijn wij erin geslaagd om onze arbeidersfamilies tot sparen te brengen. Ten eerste door aanmoediging in het openbaar gegeven bij het aantonen van de weldaden, die de spaarzaamheid met zich brengt, alsmede door praktischen gesprekken met vader of moeder als, door verminderde [kosten] het sparen makkelijker geworden was.

In gewone tijden, bij voldoende wekenlijksche verdiensten is op crediet koopen den ondergang van het arbeidersgezin: zij dompelen zich in een poel van schulden, waarvan de naam alleen reeds afschuw moest inboezemen. Veel huisvrouwen zijn echter in de onmogelijkheid om deze klap te omzeilen, indien zij niet door bijzonderen instellingen geholpen kunnen worden.”

Verderop beschrijft hij hoe de patroon de arbeiders het sparen het beste aan kan leren en welk voordeel dit voor de arbeider zelf heeft:

“Het geld, dat men niet in zijnen hand krijgt is veel makkelijker te sparen en het zal voor de patroon steeds een daad van goed beheer zijn het sparen te bevorderen door op het verdiende weekloon die sommetjes in te houden, die de werkman zelven bepaald.

Het moeilijkste is om te beginnen. [...] [maar] zodra het kapitaaltje vooruitzicht geeft op het vierde cijfer dan maakt zich de auri sacra famus van den werkman meester: opgetogen van zijn eerste succes zal hij naar een [hogere bedrag] smachten [dan] is [hij] op den goede weg.”³³

Een andere manier om het sparen aan te moedigen was door het aandeel van de arbeiders in de corporatieve winst niet in geld uit te keren, maar door het in een speciaal spaarboekje te schrijven. Dit was een manier om de drempelvrees te overwinnen. De spaarkas bleek een succes te zijn. Op het eind van het jaar 1899 waren er 259 spaarkasboekjes in omloop. Aan de hand van het administratieboek valt te zien dat naast de arbeiders en hun kinderen, ook verschillende instellingen en verenigingen van de corporatie bij de spaarkas een rekening hadden. Ook de drie vennoten van de firma, hun kinderen en familie spaarden er.³⁴

Bij Philips kon er ook gespaard worden, specifieker, arbeidsters konden sparen voor hun uitzet. Philips kende, zoals overal in de industrie in de loop van de eerste decennia van de twintigste eeuw, een voor die tijd vanzelfsprekend arbeidspatroon voor vrouwen. Zodra fabrieksmeisjes in het huwelijk traden en zodra er kinderen te verwachten waren verlieten ze de fabriek. Immers, het moederschap vormde het uiteindelijke doel van een vrouwenleven. Extra sterk gold dit in het katholieke zuiden waar de kerk met haar Mariaverering nadrukkelijk aanwezig was in de levensbeschouwelijke opvattingen van de inwoners aldaar. Toen in de bloeitijd van de jaren 1920 druk op de arbeidsmarkt ontstond, zorgde dit voor een lichte stijging van het aantal getrouwde vrouwen in de Eindhovense bedrijven. Deze getrouwde vrouwen vormden een alternatief bij het tekort aan jonge vrouwelijke arbeidskrachten. Toen de crisis van de jaren 1930 uitbrak, dunde dit de categorie gehuwde arbeidsters weer uit. Vanaf dat moment voerde Philips een beleid waarbij gehuwde vrouwen

³³ Regionaal Archief Tilburg, Tilburg, 1137 Textiefabriek Koninklijke Van Besouw N.V. te Goirle, (1816) 1839-1995, 246 Boek met aantekeningen van mededelingen aan het personeel, 1895 – 1903.

³⁴ Ten Horn-Van Nispen, *Van Besouw*, 138.

uit de fabrieken geweerd werden. Philips schipperde met haar beleid omtrent gehuwde vrouwen echter tussen levensbeschouwelijke druk en economische belangen. Deze zowel van binnen als van buiten het bedrijf.

Echter, in de pensioenvoorziening was het vanzelfsprekend dat arbeidsters, zodra ze gingen trouwen, het bedrijf verlieten. Aan het pensioenfonds van Philips konden meisjes vrijwillig deelnemen. In plaats van een pensioengarantie op een bepaalde leeftijd, betekende hun deelname een soort bruidssom bij het beëindigen van de dienstbetrekking in verband met hun huwelijk. Van Drenth tekende uit de mond van een ex-fabrieksmeisje op dat ze bij Philips helemaal vrijwillig in het pensioenfonds konden, voor ongeveer een kwartje in de week. Als meisjes langer dan tien jaar bij Philips in dienst waren geweest en dan gingen trouwen, deed Philips daar *“van hetzelfde bedrag nog een bedrag bij”*. Ze had er vijftien jaar gewerkt dus kreeg ze er een bedrag bij. Deze voormalige werkneemster had ongeveer zevenhonderd gulden toen ze ging trouwen.³⁵

In de jaren 1910 bestond deze traditie van het verwerven van een spaarcentje voor de uitzet via een pensioenregeling al in katholieke gilde-organisaties. Binnen deze organisaties was men tegen de arbeid van gehuwde vrouwen en richtte een zogenaamd ‘trouwfonds’ op voor meisjes die vanwege hun huwelijk de gloeilampenfabrieken dienden te verlaten. Naast het huwelijk waren ook zaken als verhuizing, overlijden en het intreden in een klooster redenen om tot uitkering van het gespaarde bedrag over te gaan. Dit trouwfonds was een reden om aangesloten te zijn bij de katholieke vakorganisatie.

De latere regeling van het sparen voor de uitzet bij het Philips’ Pensioenfonds was zo ook een secundaire arbeidsvoorwaarde, een voorwaarde die voor meisjes het werken bij Philips aantrekkelijk maakte.³⁶

Zoals gezegd schipperde Philips met haar beleid omtrent gehuwde vrouwen tussen economische en levensbeschouwelijke belangen. Door middel van hun pensioenfonds kon het bedrijf de veelal katholieke meisjes binnenboord houden, meisjes die ze nodig hadden. Ook voldeden ze aan de druk van het moederschapsideaal dat in die tijd erg leefde, vooral in het zuiden. Toch zou daar nog iets aan toegevoegd kunnen worden. Dat het bedrijf de goede vrede

³⁵ Van Drenth, *De zorg om het Philipsmeisje*, 88-89.

³⁶ Ibidem, 90.

met de katholieke opvattingen omtrent moederschap wil bewaren spreekt voor zich, uit deze kringen kwam een groot deel van haar arbeiders. Niet alleen vanuit religieus oogpunt is het moederschap voor de vrouw erg belangrijk. Ook binnen het burgerlijk ideaal stond het moederschap hoog in het vaandel en werd loonarbeid van gehuwde vrouwen niet als ideaal gezien. Ali de Regt schrijft in haar stuk *'opvoeding van arbeiderskinderen'* dat de nadelen van loonarbeid van gehuwde vrouwen vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw steeds duidelijker als probleem verschenen. In loonarbeid van gehuwde vrouwen zagen leden van de burgerij die regelmatig met arbeidersgezinnen in aanraking kwamen, een van de grootste bedreigingen van het morele peil van de bevolking. De arbeid van gehuwde vrouwen was een belangrijk punt van aandacht voor de Enquêtecommissies die in 1886 en 1890 hun werk begonnen. Getuigenissen van artsen, predikanten, priesters, onderwijzers en ook van de fabrikanten zelf berichtten zonder onderscheid over de verderfelijke invloed die dit had op het huiselijk leven van de arbeiders. Een huiselijk leven waar orde, regelmaat en zindelijkheid ontbraken. Waar oudere kinderen zich aan het gezag van de ouders onttrokken en hun heil buitenshuis zochten en waar jonge kinderen zowel geestelijk als lichamelijk werden verwaarloosd. In tegenstelling tot in de burgerij leefde onder arbeiders misschien niet het idee dat de man de enige kostwinner moest zijn, de gedachte dat het huishouden en de zorg voor kinderen vrouwentaken waren, was bij de arbeiders net zo vanzelfsprekend.³⁷

Van Besouw schreef zelf in zijn kasboek dat het belangrijk is dat meisjes van jongs af aan de deugden van zuinigheid en spaarzaamheid leren, er staat niet duidelijk waarom maar vanuit het verheffingsideaal zou beredeneerd kunnen worden dat deze deugden belangrijk waren om later hun eigen huishouden op een volgens de burgerij juiste manier, dat wil zeggen netjes, arbeidzaam, sober, zuinig, geregeld en gedisciplineerd, te kunnen runnen.³⁸ Ook schreef hij dat op krediet kopen de ondergang van het arbeidsgezin is. Hierdoor zouden ze zich alleen maar in een poel van schulden storten. Door middel van de spaarkas werd dus niet alleen aan de meisjes maar aan alle arbeiders de burgerlijke deugden van zuinigheid en spaarzaamheid aangeleerd.

³⁷ De Regt, *'Opvoeding van arbeiderskinderen'*, 154.

³⁸ *Ibidem*, 163.

Philips en Van Besouw hebben dus beiden hun eigen beleid omtrent sparen en omtrent het omgaan met de meisjes in die bij hun bedrijven in dienst zijn. Waar Van Besouw op een meer paternalistische manier bezig was zijn arbeiders 'deugden' aan te leren, speelden bij Philips meerdere zaken: Rekening houden met de katholieke achtergrond van de werknemers, rekening houden met de katholieke organisaties, hun eigen economisch belang en, maar dat kan op basis van het materiaal gebruikt voor deze studie niet met zekerheid gezegd worden, op de achtergrond het burgerlijk ideaalbeeld van de niet-werkende, gehuwde moeder.

3.2 Verkorting van de werktijd

De werktijd bedroeg rond 1896 overal ongeveer 12 uur per dag en zes dagen per week. Veel bedrijven in Tilburg hadden werkdagen van 13 uur; dit bracht een werkweek op een totaal van 72-78 uur. De firma van Besouw bood in vergelijking hiermee al voor mei 1896 een gunstigere werkweek. Die bedroeg er namelijk zes dagen van 11 uur. Ten Horn-Van Nispen geeft aan dat de reden hiervoor niet te achterhalen valt en ook tijdens het archiefonderzoek voor deze studie is er geen materiaal opgedoken wat hier een reden voor kan verschaffen.

Op 13 mei 1896 werd bij Van Besouw de eerste verkorting van de werkweek met 2,5 uur ingevoerd. Dit deed het bedrijf door op zaterdagen het einde van de werktijd te vervroegen naar 16.00 uur. Ook zou voortaan daags voor kerkelijke hoogfeesten zoals 's Heren-hemelvaart, Maria ten hemelopneming, Allerheiligen en Kerstmis de werkdag om 17.00 worden beëindigd. Op de katholieke feestdagen zelf waren alle arbeiders de gehele dag vrij. Dit werd ook vastgelegd in de arbeidsovereenkomsten, waarin stond dat de werknemer naast 10 dagen verlof per jaar ook het recht had om vrij te zijn op katholieke feestdagen.³⁹ In september 1896 bracht de firma een verschuiving in de werktijden aan door het tijdstip van aanvang op een half uur later te zetten en door de middagpauze met een half uur te verkorten. In de loop van 5 jaar was bij de firma Van Besouw de werkweek met 10,5 uur verminderd. Wat dit betreft was het bedrijf een pionier qua actief sociaal beleid.⁴⁰

³⁹ Regionaal Archief Tilburg, Tilburg, 1137 Textielfabriek Koninklijke Van Besouw N.V. te Goirle, (1816) 1839-1995, 226 Arbeidsovereenkomst tussen de N.V. Van Besouw en werknemer C. van Erven, 1917.

⁴⁰ Ten Horn-Van Nispen, *Van Besouw*, 120-121.

Naast het economisch voordeel van productiviteitsstijging voor het bedrijf betekende de arbeidsverkorting voor de arbeiders, naast een loonsverhoging, want ze gingen er ondanks de werktijdenverkorting netto niet op achteruit, meer vrije tijd. Deze tijd was nu beschikbaar om aan het gezin, het huis, de tuin en aan het verenigingsleven te besteden. Bovendien had deze arbeidstijdverkorting een gunstige invloed op de beteugeling van drankmisbruik.⁴¹ Want vanaf het moment dat Van Besouw begon met het verkorten van de werktijd in 1896 liep het kroegbezoek terug. Jan van Besouw merkte op:

“Die vroeger om 7 uur kroegden, voelen er om 4 uur geen behoefte aan, en zijn ze eenmaal thuis, dan blijven ze daar, waar allen huis- of tuinwerk hebben te doen, wat tot den Zaterdagmiddag wordt uitgesteld. Verkorte werktijd is bevorderlijk voor de drankbestrijding.”

Het huiselijk leven trad meer op de voorgrond. Er was nu ook meer tijd beschikbaar om cursussen te volgen en vakliteratuur door te nemen, iets dat ook gedaan werd. Daardoor kwamen de arbeiders van Van Besouw bekend te staan als *“de best ontwikkelden in den verren omtrek.”*⁴²

In de begintijd bij Philips waren de normale werktijden van zeven uur in de ochtend tot zeven uur 's avonds. Er werd elf uur per dag gewerkt. Deze elf uur werden met de komst van de Arbeidswet in 1889 als maximum voor vrouwen voorgeschreven. De meeste industrie in Eindhoven voldeed daar tegen die tijd al aan. In het begin van de twintigste eeuw werd bij Philips de werkweek verkort tot 60 uur. Echter, die 60 uur werden niet altijd volgemaakt. Getrouwde vrouwen mochten later komen en eerder naar huis om daar hun taken met betrekking tot het huishouden te vervullen. In 1911 voerde Philips de 57,5-urige werkweek in.⁴³

Als in 1889 middels de Arbeidswet beslist wordt dat vrouwen maar elf uur per dag mogen werken voldoet Philips hier al aan. In tegenstelling tot Van Besouw zijn ze niet actief bezig de werkdag nog verder te verkorten. In de literatuur is niet aangetroffen of Philips de 11-urige

⁴¹ Ten Horn-Van Nispen, *Van Besouw*, 122.

⁴² *Ibidem*, 123.

⁴³ Van Drenth, *De zorg om het Philipsmeisje*, 63-65.

werkdag en vanaf 1911 de 57,5-urige werkweek hanteerde om economische redenen, of dat er ook een sociale reden achter zat. Zoals hierboven beschreven weten we van Van Besouw dat dit zeker wel het geval was. Maar wat had dit sociale beleid, in dit geval de verkorting van de arbeidstijden te maken met het verheffingsideaal dat voortkomt uit de burgercultuur?

Het beteugelen van het drankmisbruik, het op de voorgrond treden van het huiselijk leven en het kennis op doen, in dit geval door middel van vakliteratuur, zijn duidelijke voorbeelden van arbeidersverheffing vanuit de burgercultuur. In het algemeen was binnen Nederland een van de argumenten die voortdurend door zowel arbeiders als vanuit burgerlijke huize werd aangedragen voor de verkorting van de werkdag het belang daarvan voor het gezinsleven. Mannen zouden hierdoor meer tijd met hun gezin kunnen doorbrengen en daardoor met name meer tijd aan de opvoeding van hun kinderen kunnen besteden.⁴⁴

⁴⁴ De Regt, *Arbeidersgezinnen*, 92.

3.3 Zedelijkheid, drankbestrijding en arbeidsdiscipline

Toen in de loop van de jaren '20 het aantal fabrieksarbeidsters bij Philips groeide, waren er bij het gloeilampenconcern geluiden te horen over kwesties van 'zedelijkheid'. Doordat het aantal arbeidsters in die tijd bleef groeien en omdat velen ervan samen met mannen werkten, was er aanleiding tot bezorgdheid.

Op plekken waar men meisjes en jongens of mannen uit elkaar kon zetten werd dit gedaan, maar op veel plekken was dit niet mogelijk of wilde het bedrijf het om wat voor reden dan ook niet. Op plaatsen waar arbeiders en arbeidsters samenwerkten werd een beleid van toezicht georganiseerd. In de schaftlokalen, in bussen die de werknemers van en naar het werk brachten of in de fabrieksgebouwen waakten de chefs, onderbazen en bazen over de moraal tussen de seksen.

Het toezicht op het reilen en zeilen in de fabriek was vanzelfsprekend niet alleen bedoeld om de zedelijkheid te bewaken. Doordat de productie gerationaliseerd en gemechaniseerd was en er strikte tijdsberekeningen waren waarop het productiesysteem gebaseerd was, werd controle op de arbeidsdiscipline cruciaal. Dit was de voornaamste reden dat er dagelijks toezicht op de werkvloer was. De bewegingsvrijheid van fabrieksmeisjes was zo bijvoorbeeld aan regels gebonden. In het begin werd er gebruik gemaakt van een aanwezigheidsregistratie. Later werd dit vervangen door prikklokken. Niet alleen het te laat komen werd door deze prikklokken geregistreerd, zodat het gesanctioneerd kon worden, maar ook om naar het toilet te gaan moesten de arbeiders en arbeidsters gebruik van het prikapparaat maken. Meisjes mochten bijvoorbeeld maar zeven minuten naar de wc, bleven ze langer weg, dan was dit geregistreerd.⁴⁵

Bij Van Besouw komen we in de literatuur en in de bronnen niets tegen over zedelijkheid in de zin van het scheiden van mannen en vrouwen. Wel op het gebied van drankbestrijding. In Goirle was het drankmisbruik in het laatste decennia van de negentiende eeuw zeer groot. Door hiermee de strijd aan te binden, dacht men ook op andere terreinen veranderingen door te kunnen voeren. Jan van Besouw was ervan overtuigd, dat het niet of minder drinken van sterkedrank voor de arbeiders op veel gebieden een lotsverbetering zou betekenen. Op

⁴⁵ Van Drenth, *Philipsmeisje*, 90-91.

financieel gebied, op medisch gebied, maar ook zou het gezinsleven erop vooruitgaan; voortdurende dronkenschap bracht thuis geen prettige sfeer.⁴⁶ Huislijkheid is een van de belangrijkste deugden binnen het burgerschapsideaal. Maar ook zuinigheid en soberheid zijn belangrijke idealen van de burgerij. Door de arbeiders door middel van drankbestrijding nuchter te krijgen, worden ze ook weer een stukje hoger verheven richting het ideaal van de burger.

Bij Philips is hier een duidelijke spanning zichtbaar tussen het toezicht in de fabriek om de goede zeden te bewaken en toezicht om een efficiëntere manier van productie te bereiken. Hier was de 'zorgende macht' van Van Drenth aan het werk. Er werd op de zedelijkheid gelet ter verheffing, maar tegelijkertijd was de controle ook om dat het productieproces een strakke tijdsdiscipline verwachtte.

3.4 Ontspanning en ontwikkeling

Bij Van Besouw kwamen er naast instellingen die bedoeld waren om de financiële, materiële en sociale situatie van de werknemers te verbeteren ook verenigingen die het geestelijk niveau van de arbeider wilden verhogen. Dit deden ze onder andere door het geven van cursussen en het oprichten van een studiekekring. Ook werd de ontspanning van de leden niet vergeten; de toneel- en zangvereniging vormt slechts een enkel voorbeeld. De verenigingen voor sociale ontwikkeling kenden als activiteiten een reeks sociale cursussen, een sociale studiekekring en een propagandaclub. De bibliotheek, de zang- en toneelvereniging en de handboogschutterij behoorden tot de verenigingen voor culturele ontwikkeling en ontspanning. Daarnaast organiseerden de verenigingen nog veel meer activiteiten zoals biljart- en damwedstrijden. Later was er ook een kegelclub. Deze verenigingen konden bestaan als gevolg van de steeds korter wordende werkdagen. Op deze manier leerden de arbeiders hun vrije tijd anders te besteden dan alleen met het werken op hun lapje grond of in hun huisje.⁴⁷

De reeks sociale cursussen werden gegeven kapelaan L. Poell. De kapelaan kwam elke maand naar Goirle om de arbeiders van de inhoud van begrippen als staat en maatschappij

⁴⁶ Ten Horn-Van Nispen, *Van Besouw*, 176.

⁴⁷ *Ibidem*, 163.

op de hoogte te brengen. Deze cursus werd gegeven in ongeveer 45 lessen en had gedrukt de vorm van een catechismus en de stof werd in vraag en antwoord behandeld. De sociale kwestie kwam uitgebreid aan de orde, hierbij werd de encycliek Rerum Novarum⁴⁸ naar voren gehaald, evenals het begrip socialisme. Volgens Poell waren de oorzaken van de sociale kwestie: *“de overmacht van het kapitaal, de ongeregelde concurrentie, het verval van godsdienst en zedelijkheid”*. Poell vond dat de sociale kwestie opgelost moest worden via het solidarisme (de katholieke sociale actie). Hij betoogde dat de kerk niet alleen de sociale kwestie moest oplossen maar moest samenwerken met de staat en het individu.⁴⁹

Jan van Besouw had Poell gevraagd om deze cursus te komen geven dus er kan aangenomen worden dat hij achter de inhoud stond. Het feit dat Van Besouw zeer katholiek was en zijn corporatie, die deze cursus organiseerde, ‘Rerum Novarum’ noemde, spreekt ook voor zijn geloofsovertuiging.

De propagandaclub, opgericht op 21 december 1901, moest volgens Jan van Besouw vooral een tegenhanger vormen voor de socialistische propaganda ‘die hand over hand toenam’. Deze club moest propaganda gaan maken voor: *“alles wat goed, wat schoon, wat edel is en in ’t bijzonder 1. Voor de christelijke beginselen; 2. Voor het vereenigingsleven; 3. Voor de drankbestrijding en 4. Voor goede lectuur, en zulks wel door woord en daad”*.⁵⁰ Ook de propagandaclub gaf een duidelijk signaal af dat het katholicisme volgens Van Besouw weerstand moest bieden aan het socialisme. Wat betreft de zang- en toneelvereniging lieten de onderwerpen zich ook raden; de gezongen liederen waren zeer vaak religieus van aard en de onderwerpen van de toneelstukken die opgevoerd werden lagen meestal op het gebied van drankbestrijding of gingen over de encycliek Rerum Novarum.⁵¹

In Eindhoven werd het Philipspersoneel al vroeg getraakteerd op uitjes, vertier en verantwoorde ontspanning. ‘Verantwoorde ontspanning’ wil binnen de burgerlijke context zeggen dat de ontspanning deugdzaam moet zijn. Hierbij kan gedacht worden aan de

⁴⁸ Rerum Novarum is een encycliek geschreven in 1891 door Paus Leo XIII. De encycliek houdt zich bezig met de situatie van de arbeidersklasse en formuleert in de vorm van een aantal uitgangspunten van de sociale leer van de katholieke kerk.

⁴⁹ Regionaal Archief Tilburg, Tilburg, 1137 Textielfabriek Koninklijke Van Besouw N.V. te Goirle, (1816) 1839-1995, 1150. Sociale cursus. Vragen en antwoorden opgesteld door Lambert J.J.M. Poell, 1906 en Ten Horn-Van Nispen, *Van Besouw*, 164-165.

⁵⁰ Ten Horn-Van Nispen, *Van Besouw*, 167 – 169.

⁵¹ Ibidem, 170 – 172.

deugden netheid, arbeidzaamheid, soberheid en zuinigheid. Fabrieksarbeid stond met name voor meisjes in slecht aanzien dus onbehoorlijke contacten met jongens waren binnen de 'verantwoorde ontspanning' ook uit den boze.⁵² De zang- en toneelvereniging De Verlichting werd opgericht in 1900 en verzorgde van tijd tot tijd uitvoeringen inclusief alcoholvrije (dans)feestjes. Verder waren er ook uitstapjes, zoals de excursie naar een nijverheidstentoonstelling in Düsseldorf in 1903 waar alle mannelijke werknemers mee naar toe mochten. Ook waren er af en toe tochtjes naar circussen waarbij het hele personeel mee mocht.

De georganiseerde vrijetijdsbesteding werd in de loop van de jaren 1910 een algemeen fenomeen bij Philips. In 1913 werd de Philips' Sportvereniging (PSV) opgericht. Voor jonge arbeidskrachten die hele dagen in fabrieken doorbrachten werd sporten steeds meer gezien als een noodzaak in geestelijk en fysiek opzicht gezien. Daarbij werden meisjes niet uitgezonderd. Ook de vrouwelijke werkkrachten werden gestimuleerd om deel te nemen aan sportactiviteiten zoals atletiek, fietsen en wandelen. Philips liep hiermee voor op terughoudendheid ten aanzien van meisjessport die de boventoon voerde in het klerikale milieu van het katholieke zuiden.⁵³

In het begin van de jaren 1930 startte men bij Philips in de sfeer van de hobbyclubs met handwerkclubs voor fabrieksmeisjes. Er was één club voor 14 tot 18-jarige meisjes en één voor oudere meisjes. Bij deze handwerkclubs werden allerlei gebruiksvoorwerpen gemaakt. Op het eind van de clubperiode werden dan in het Philips' Ontspanningsgebouw tentoonstellingen gehouden van de handvaardigheidsproducten.⁵⁴

De visie vanuit waar het ontwikkelings- en ontspanningswerk voor de fabrieksmeisjes georganiseerd werd was er een van blikverruiming en vermaak. Het ontspannings- en ontwikkelingswerk gebeurde echter niet vanuit de restrictieve katholieke moraal ten opzichte van zaken die plezier en nieuwigheid met zich meebrachten.⁵⁵

Van Besouw en Philips zijn beiden bezig geweest met het bieden van ontspanning en ontwikkeling voor hun werknemers. Een belangrijk verschil is dat Van Besouw zijn

⁵² De Regt, 'Opvoeding van arbeiderskinderen', 163.

⁵³ Van Drenth, *De zorg om het Philipsmeisje*, 93.

⁵⁴ *Ibidem*, 94.

⁵⁵ *Ibidem*, 95.

ontspanning en ontwikkeling duidelijk aanbiedt vanuit zijn katholieke overtuiging. Bij de sociale cursussen en de propagandaclub wordt actief werk gemaakt van het aanpakken van het socialisme door er de katholieke sociale actie tegenover te zetten. Ook de thema's die de aan bod komen bij de zang- en toneelvereniging liegen er niet om.

Bij Philips is dit een heel ander verhaal. Philips heeft juist zelf vele activiteiten ondernomen op het gebied van onderwijs, verenigingsleven, culturele activiteiten en ontspanning juist omdat ze actief tegengewerkt werden door de plaatselijke conservatief-regionalistische katholieken. De katholieken was het erom te doen om bij de groeiende instroom van vreemdelingen toch de dominantie van de eigen cultuur in stand te houden. Daardoor zag het gloeilampenconcern zich alleen in staat om een bloeiend massaproductiebedrijf op gang te houden als ze aan de nodige immigranten, zowel de hoger geschoolden uit Holland als de arbeid(st)ers uit het noorden, redelijke voorzieningen konden bieden. Voor de katholieke zuiderlingen vormden de ontspannings- en ontwikkelingsactiviteiten de 'Philips-cultuur'. Hierin werd voortdurend een gevaar gezien voor 'verslapping' van de eigen cultuur. De Philipsmentaliteit bood, volgens de katholieken, een goede voedingsbodem voor de ontwikkeling van socialisme en communisme.⁵⁶

Hoewel van Besouw en Philips hun ontwikkelings- en ontspanningsactiviteiten anders invulden en vanuit een andere motivatie opzetten, zijn ze allebei bezig geweest om via deze activiteiten de arbeiders te verheffen volgens het burgerlijke ideaal. Het opvoeden door middel van educatie, de sociale cursus bij van Besouw, maar ook de hobbyclubs voor fabrieksmeisjes bij Philips waren manieren waarop de burgerlijke idealen werden verwezenlijkt.

3.5 Verheffing via vakbonden

Jan van Besouw zag de oprichting van een vakbond als een belangrijke stap in de richting van geestelijke en materiële verheffing van de arbeiders. Het initiatief hiervoor liet hij niet over aan de geestelijkheid. De katholieken liepen op het gebied van de vakbeweging namelijk achteraan. Pas na Rerum Novarum kwam er schot in de zaak. In september 1900 besloten Jan van Besouw en 53 van zijn werknemers de oprichting van een vakbond op korte termijn door

⁵⁶ Van Drenth, *De zorg om het Philipsmeisje*, 73.

te voeren. Al snel bleek dat ook arbeiders van de andere fabrieken in Goirle belangstelling hadden voor deze organisatie. Ze verklaarden graag lid te worden maar spraken ook hun vrees uit dat de werkgevers maatregelen tegen hen zouden nemen. Jan van Besouw schreef daarom de andere textielabrikanten aan en deelde mede dat er een vakvereniging zou worden opgericht. Hij verzocht hen hieraan medewerking te verlenen. Zijn collega-patroons reageerden hierop met het antwoord dat ze er geen nut in zagen en dat er was besloten een neutrale houding tegenover de op te richten vakvereniging aan te nemen. In februari 1901 werd de vakbeweging officieel opgericht. Na de oprichting van de vakbond trok Van Besouw zich echter terug, zijn werk was gedaan.⁵⁷

Philips en vakbonden was een ander verhaal. In het eerste decennium van de twintigste eeuw vond er een hevige strijd plaats tussen Philips en de zich hechter organiserende kerkelijke machten. Daartussendoor speelde de opkomende arbeidersbeweging ook nog een rol van betekenis. Het hoogtepunt van deze strijd vond plaats in 1909-1910 wanneer bij Philips een staking uitbreekt met als inzet het behoud van de vrije katholieke feestdagen. Hierbij kwamen kerk, lokale burgerij en arbeiders tegenover Philips te staan. Het conflict eindigde met een Pyrrusoverwinning voor de katholieke arbeidersbeweging: De vrije dagen werden weliswaar, zij het voor korte tijd, behouden. Ook werden 150 mensen na afloop van de staking ontslagen. Door deze strijd ontstond er een situatie van min of meer 'vreedzame co-existentie' van twee kampen: het Philipsimperium en de plaatselijke katholieke zuil. Deze situatie zou nog tot aan de Tweede Wereldoorlog duren.⁵⁸ Philips verbood arbeiders bestuursfuncties en later ook het lidmaatschap van de katholieke vakorganisatie, die naar haar opvatting geen vakbond maar een religieuze vereniging was.⁵⁹

Ook hier weer een opmerkelijk verschil tussen Van Besouw en Philips. Waar van Besouw zelf een katholieke vakbond opricht, moet het vele grotere, niet-religieuze Philips niets weten van (katholieke) vakbonden. Dit heeft te maken met de frictie die er bestond tussen Philips en de plaatselijke katholieken, zoals in de vorige paragraaf beschreven. Van Besouw was zelf echter een Brabantse katholiek en zag in de oprichting van een vakbond een mogelijkheid voor de

⁵⁷ Ten Horn-Van Nispen, *Van Besouw*, 186 – 188.

⁵⁸ Stoop, *De sociale fabriek*, 42.

⁵⁹ Van Drenth, *De zorg om het Philipsmeisje*, 68.

arbeiders om zich materieel en geestelijk te verheffen. Van Besouw was hierbij duidelijk geïnspireerd door het corporatieve denken⁶⁰ dat in de sociale katholieke kringen na Rerum Novarum heerste. De arbeider werd hierbij door de patroon als gelijke gezien. Van Besouw vond dat de werkgever zijn arbeiders tot zijn eigen niveau moest optrekken. Ze moesten opgeleid worden om zelf hun verenigingen te kunnen besturen.⁶¹ Aan de arbeider zelf de taak om zich via een vakbond te verheffen. Dit was een manier om de zelfredzaamheid te vergroten. Van Besouw toonde zich hier de perfecte personificatie van een burgerlijke arbeidersverheffer: Optrekken tot je eigen niveau en dan loslaten. Opvoeden als een kind en dan zelfstandig de wereld in laten.

⁶⁰ Het corporatisme was een uitwerking van het solidarisme (de katholieke sociale actie). Het corporatisme werkte aan de geestelijke en materiele welvaart van de werknemer, die niet als onmondige, maar als gelijke partner werd gezien.

⁶¹ Ten Horn-Van Nispen, *Van Besouw*, 38.

4.0 Conclusie

Toen Jan van Besouw zijn collega-fabrikant Van Puijenbroek in een open brief van repliek diende en stelde dat hij dat hij uitgedaagd door Van Puijenbroek *'midden op het slagveld staat, "maar niet aan Uwe zijde!"* bedoelde Van Besouw ook letterlijk dat hij aan de kant van de arbeiders stond. In 1904 was Van Besouw overigens geen lid meer van de vakbond. Eind juni 1904 kwam de strijd tussen Van Puijenbroek en de stakers tot een einde en kwam er een "vrede" die voor beide partijen eervol was.

Waarom stelde Jan van Besouw zich zo pontificaal aan de kant van de arbeiders op en stond hij niet achter zijn collega-fabrikant Van Puijenbroek? Van Besouw was, geïnspireerd door Rerum Novarum, een katholiek corporatieve denker geworden. Hij wilde zijn arbeiders op zijn eigen niveau optrekken en daarna de mogelijkheid geven zelf hun verenigingen te kunnen besturen. Hij zag de arbeider daarom ook niet als ondergeschikt en onmondig, maar binnen de corporatie (de organisatie van waaruit hij al zijn sociale initiatieven lanceerde) als gelijke partners.

Onder invloed van het burgerschapsideaal ontstond er rond 1900 het idee dat de fabrieksarbeiders opgevoed konden worden en konden worden verheven uit hun maatschappelijke misère en hun geestelijke onwetendheid. De Maatschappij 't Nut van het Algemeen probeerde al vanaf het eind van de achttiende eeuw om door middel van liefdadigheid en scholing de minderbedeelden te helpen, maar moet concluderen dat haar moeite vaak voor niets is geweest. Echter, er kan wel gezegd worden dat binnen de burgerij door een dergelijke organisatie als het Nut het idee ontstond wie zij zelf waren en hoe het wél moest.⁶²

Binnen de burgerij ontstond een beeld waarvan zij vonden dat de arbeider daarnaar moest streven, of wel dat zij de arbeiders zouden helpen met het verwezenlijken van dat beeld. Fabrikseigenaren kwamen voor een groot deel voort uit de burgerij en een aantal ervan stelde zich ten taak om de eigen arbeiders op te voeden. Dit ging echter niet altijd vanzelf en we zien veel vormen van arbeidsdiscipline zoals arbeidsreglementen en vormen van tijdregistratie

⁶² Kruithof, 'Godsvrucht en goede zeden', 78.

zoals inklokken verschijnen. Dit disciplineren gebeurde echter niet alleen omdat dat goed was voor de arbeider zelf, maar ook omdat de opkomende rationalisering en mechanisering van de productie ervoor zorgde dat het ook niet anders kon dan om op een vele strakkere manier te gaan werken.⁶³

Om terug te komen op de hoofdvraag van dit onderzoek: kan er aan de hand van de vergelijkingen tussen Philips en Van Besouw uitgelegd worden welke impact het algemene burgerschapsideaal over arbeidersverheffing gehad heeft op fabrieken in Noord-Brabant?

Door de oudere, kleinere textiel fabriek Van Besouw tegenover het gigantische Philips te zetten is in dit onderzoek getracht te kijken hoe dat burgerschapsideaal ten uitvoer is gebracht. Het valt op dat beide bedrijven verschillende drijfveren hadden om hun arbeiders te verheffen en om sociaal beleid voor hun werknemers op te zetten. Jan van Besouw was een patroon van de oude stempel en liet zich direct inspireren door zijn katholieke geloof en dan met name door de encycliek *Rerum Novarum* uit 1891 en het corporatieve denken dat daar uit voort kwam.⁶⁴

Het vele malen grotere Philips stelde zich op als een neutraal, niet-confessioneel bedrijf. Het verheffen van de arbeiders gebeurde bij dit bedrijf dan ook zeker niet vanuit een religieus oogpunt, de toenemende mechanisatie speelde echter wel mee. Het toezicht dat in de fabriekshallen op de zedelijkheid werd gehouden was ook om het productieproces zo efficiënt mogelijk te laten verlopen.

Van Besouw en Philips zijn beiden bezig geweest met het aanleren van spaarzaamheid. Van Besouw deed dit duidelijk vanuit het burgerschapsideaal. Er moest immers spaarzaamheid en zuinigheid aangeleerd worden. Philips was er wat geraffineerder in en liet de meisjes sparen voor hun uitzet. Maar deed dit ook om die meisjes binnen het bedrijf te houden en om de vrede te bewaren met de katholieke omgeving waarin het bedrijf zich bevond.

Het verkorten van de werktijden was iets waar beide bedrijven aan deden. Een groot voordeel hiervan was dat er meer tijd kwam voor het gezin. Het burgerlijke ideaal van huiselijkheid kon hierdoor beter waargemaakt worden.

⁶³ De Regt, *Arbeidersgezinnen*, 28-29.

⁶⁴ Ten Horn-Van Nispen, *Van Besouw*, 127.

Op het gebied van ontspanning en ontwikkeling verschilden de bedrijven ook van elkaar. Waar de ontspanning en ontwikkeling bij Van Besouw behoorlijk religieus en ideologisch geladen was, was dit bij Philips zoveel mogelijk neutraal. De ontspanning moet bij Philips wel op een burgerlijke manier 'verantwoord' zijn, maar er kwam geen religie of politiek bij kijken.

Van Besouw was een dwerg in vergelijking met het gigantische Philips. De grootte van hun manieren om de arbeiders te verheffen kan ook te maken gehad hebben met de beschikbare middelen. Toch heeft ook de tijdsgeest waarin de twee bedrijven ontstonden ermee te maken. Van Besouw was een traditioneel textielbedrijf met haar roots in het begin van de negentiende eeuw. Bovendien was het een katholiek bedrijf in een katholieke omgeving. Philips was in deze tijd een redelijk jong bedrijf, een bedrijf dat gebruik maakte van de nieuwste technieken en wellicht ook de nieuwste inzichten op het gebied van personeelsbeleid. We hebben gezien dat beide bedrijven wel degelijk bezig zijn geweest met het verheffen van hun arbeiders. Ze hadden allebei pogingen gedaan om hun werknemers volgens het burgerschapsideaal deugdzaam te maken. Jan van Besouw vanuit zijn katholieke opvattingen en Philips vanuit een modernere inslag: arbeiders verheffen, maar ook via disciplinerende en de zorgende macht van Van Drenth de arbeiders de richting op sturen die ze graag wilden. En die richting was een zo efficiënt mogelijk productieproces.

Typeert de ingezonden brief van Van Besouw aan Van Puijenbroek ten tijde van de staking van april 1904 het burgerschapsideaal in de praktijk? Het typeert in ieder geval een fabrikant die het beste voor had met zijn arbeiders en die ze via zijn corporatieve visie wilde verheffen. Philips paste heeft hun arbeiders evengoed getracht te verheffen, maar deed dit op haar manier, met haar redenen.

De impact van het algemene burgerschapsideaal over arbeidersverheffing op fabrieken in Noord-Brabant is op diverse manieren duidelijk geworden, via Van Besouw de traditionelere op de katholiek corporatief gestoelde manier en via Philips op de nieuwe, neutralere manier. Niet confessioneel, wel burgerschap.

In dit onderzoek is duidelijk geworden dat het verheffen van de arbeiders vanuit verschillende invalshoeken gedaan kan worden. Het burgerschapsideaal hing immers boven de religies. Van Besouw was katholiek geïnspireerd en Philips probeerde een zoveel mogelijk niet-confessioneel beleid te voeren. Zoals duidelijk is geworden wil dat niet zeggen dat ze niet bezig zijn geweest met het verheffen van hun arbeiders. De disciplineringstheorieën van Foucault zijn via de zorgende macht van Van Drenth losgelaten op Philips en het werd duidelijk dat door middel van discipline inderdaad getracht werd de arbeiders te verheffen volgens het burgerschapsideaal. Toch was die discipline ook nodig om de arbeiders te laten doen wat de fabrikanten wilden. Het mes snijdt aan twee kanten. Wat betreft Van Besouw is minder duidelijk of het verheffen van de arbeiders meerdere doelen had dan het verheffen *an sich*. Uiteraard waren beter geschoolde en tevreden arbeiders een aanwinst voor het bedrijf en voor de sfeer in het bedrijf. Door deze studie is getracht duidelijk te krijgen wat het verschil wat betreft arbeidersverheffing was tussen een ouder, kleiner, traditioneel confessioneel bedrijf en een jonger maar groter en moderner bedrijf. Historici zouden in de toekomst de inzichten opgedaan in deze studie kunnen gebruiken om nuanceverschillen te vinden in hoe het verheffingsideaal van de burgerij werd toegepast. Welke toevoegingen de katholieken hadden in het zuiden. Wat de protestanten in het noorden en het westen eventueel anders deden en hoe de arbeidersverheffing van fabrikant tot fabrikant verschilde. Door deze studie is er hopelijk een iets duidelijker beeld ontstaan op het toepassen van arbeidersverheffing door een oude dwerg en een jonge reus in Noord-Brabant.

Bibliografie

Archivalia

Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, Eindhoven, 15242 Nederlandsche Stoomstroohulzenfabriek J.B.C. Caron, Eindhoven, 1885-1976.

Regionaal Archief Tilburg, Tilburg, 1137 Textielfabriek Koninklijke Van Besouw N.V. te Goirle, (1816) 1839-1995.

Literatuur

Aerts, R. en Krul, W.E., 'Van hoge beschaving naar brede cultuur, 1780 – 1940', in: P. den Boer (red.), *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* (Amsterdam 2001).

Bank, J. en Buuren, M. van, 1900. *Hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag 2000).

Deben, L., *Van onderkomen tot woning. Een studie over woonbeschaving in Nederland 1850 – 1969* (Utrecht 1988).

Drenth, A. van, *De Zorg om het Philipsmeisje. Fabrieksmeisjes in de elektrotechnische industrie in Eindhoven, 1900 – 1960* (Zutphen 1991).

Kalb D., *Expanding class. Power and everyday politics in industrial communities, North Brabant illustrations, 1850 – 1950* (Utrecht 1995).

Kruithof, B., 'Godsvrucht en goede zeden bevorderen. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen' in: Bakker, N., Dekker, R., en Janssens A., (red.), *Tot burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum 2006).

Regt, A. de, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940* (Amsterdam/Meppel 1984).

Regt, A. de, 'Opvoeding van Arbeiderskinderen' in: Bakker, N., Dekker, R., en Janssens A., (red.), *Tot burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum 2006).

Stoop, S., *De sociale fabriek. Sociale politiek bij Philips Eindhoven, Bayer Leverkusen en Hoogovens IJmuiden* (Utrecht 1992).

Ten Horn-Van Nispen, M-L., *Jan van Besouw. Een sociaal geïnspireerd ondernemer* (Tilburg 1971).

Websites

<http://www.nutalgemeen.nl/over-t-nut/historie> Geraadpleegd: 10-08-2016.